

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i04.033>

SO‘Z YASASH, QO‘SHIMCHALAR VA MORFEMALAR ORQALI MA‘NO YARATISH.

Hamrayev Ilg‘or Aktamovich

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Urgut filiali tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasida assistenti*

Abdurasulova Dilso‘z Nodirovna

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Urgut filiali Pedagogika va tillarni o‘qitish fakulteti*

O‘zbek tili va adabivoti yo‘nalishi 1-bosqich 106 - A guruhi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada so‘z yasash, qo‘shimchalar va morfemalar orqali ma‘no yaratish masalalari ilmiy asosda yoritilgan. Unda morfemika - so‘zning ma‘noli qismlari haqidagi ta‘limot sifatida talqin qilinib, morfemaning eng kichik ma‘noli birlik ekani hamda uning o‘zak va affiksial turlari keng tahlil qilinadi. Shuningdek, so‘zlarning lug‘aviy va grammatik ma‘nolari, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda qo‘shimchalar orqali ifodalanishi misollar yordamida tushuntiriladi. Maqolada qo‘shimchalarning turlari, xususan so‘z yasovchi, shakl yasovchi va so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarning vazifalari ochib beriladi. Bundan tashqari, so‘z yasalishi jarayoni, uning morfologik va sintaktik usullari, shuningdek yasama, sodda, qo‘shma va juft so‘zlarning tuzilishi ham yoritilgan. Tadqiqot natijasida morfemalar va qo‘shimchalar tilning lug‘aviy boyligini oshirishda muhim vosita ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Morfemika, Morfema, O‘zak morfema, affiksial morfema, qo‘shimcha, so‘z yasash, lug‘aviy ma‘no, grammatik ma‘no, negiz, morfologik usul, sintaktik usul, yasama so‘z.

Abstract: This article examines issues of word formation and meaning creation through affixes and morphemes on a scientific basis. Morphemics is interpreted as the study of the meaningful parts of a word, emphasizing that the morpheme is the smallest meaningful unit, and its root and affixal types are analyzed in detail. The lexical and grammatical meanings of words, their interrelation, and their expression through affixes are explained with examples. The article also reveals the types of affixes, particularly derivational, inflectional, and word-

modifying affixes, and their functions. In addition, the process of word formation, its morphological and syntactic methods, as well as the structure of derived, simple, compound, and reduplicated words are discussed. The study concludes that morphemes and affixes are important tools in enriching the vocabulary of a language.

Keywords: Morphemics, Morpheme, Root morpheme, Affixal morpheme, Affix, Word formation, Lexical meaning, Grammatical meaning, Stem, Morphological method, Syntactic method, Derived word.

Аннотация: В данной статье на научной основе рассматриваются вопросы словообразования и формирования значения с помощью аффиксов и морфем. Морфемика трактуется как учение о значимых частях слова; подчёркивается, что морфема является наименьшей значимой единицей, а её корневые и аффиксальные типы подробно анализируются. Лексические и грамматические значения слов, их взаимосвязь и выражение с помощью аффиксов объясняются на примерах. В статье раскрываются виды аффиксов, в частности словообразовательные, формообразующие и словоизменяющие, а также их функции. Кроме того, рассматриваются процесс словообразования, его морфологические и синтаксические способы, а также структура производных, простых, сложных и парных слов. В результате исследования обосновывается, что морфемы и аффиксы являются важным средством обогащения словарного состава языка.

Ключевые слова: Морфемика, Морфема, Корневая морфема, Аффиксальная морфема, Аффикс, Словообразование, Лексическое значение, Грамматическое значение, Основа, Морфологический способ, Синтаксический способ, Производное слово.

Kirish. Til inson tafakkuri va madaniyatini ifodalash vositasi bo‘lib, uning eng kichik semantik birliklari - so‘zlardir. So‘zlar nafaqat lug‘aviy ma‘noni, balki grammatik ma‘nolarni ham ifodalaydi. Shu nuqtai nazardan, so‘z yasalishi, morfemalar va qo‘shimchalar tilda lug‘aviy va grammatik boylikni shakllantirishda asosiy vositalardan biridir.

So‘z yasalishi - yangi ma‘noli so‘z hosil qilish hodisasi bo‘lib, u orqali bir turkumdagi so‘z boshqa turkumga ko‘chadi, va lug‘aviy ham grammatik ma‘nolar o‘zgaradi. Masalan, gul so‘zi ot bo‘lib, gullar, gullarning, gullarga shakllariga turlanadi. Shu bilan birga, fe‘l yasovchi qo‘shimcha -la qo‘shilganda so‘z gulla kabi yangi turkumga o‘tadi va ko‘plik, kelishik qo‘shimchalarni olmaydi, ya‘ni turlanmay, balki tuslanadi. Bu holat kategorial o‘zgarishlar deb ataladi. (Rahmonov, Umurqulov. 2003, 73-b).

So‘z yasalishi nafaqat lug‘aviy boylik, balki tilning grammatik jihatdan rivojlanishini ham ta‘minlaydi.

Morfemika va Morfemalar

Morfemika - so‘zlarning tuzilishi va ular orqali ma’no ifodalanishini o‘rganadigan tilshunoslik sohasi.

So‘z grammatik jihatdan o‘zak va turli morfemalardan tashkil topadi. Morfemalar ikki turga bo‘linadi:

O‘zak morfema – so‘zning lug‘aviy ma’nosini ifodalaydi. Misol: tasodif so‘zida tasodif o‘zak morfema hisoblanadi. Agar unga -an qo‘shimchasi qo‘shilsa, tasodifan so‘zi hosil bo‘ladi va kategoriya o‘zgaradi. Affiksial morfema – so‘zning lug‘aviy ma’nosini o‘zgartirmasdan, grammatik yoki leksik ma’no qo‘shadi. Masalan: kitoblar so‘zidagi -lar qo‘shimchasi ko‘plikni ifodalaydi.

So‘zning o‘zgarmagan shakli — lug‘aviy ma’noli qism, unga qo‘shimchalar qo‘shilganda turli grammatik shakllar hosil bo‘ladi.

So‘z Yasash va Qo‘shimchalar

So‘z yasash lug‘aviy ma’noni o‘zgartirish yoki yangi ma’no yaratish jarayonidir.

Qo‘shimchalar turlari

So‘z yasovchi qo‘shimchalar – yangi so‘z hosil qiladi. Misol:

ish → ishchi

gul → gulzor

paxta → paxtakor

Shakl yasovchi qo‘shimchalar – so‘zning grammatik shaklini o‘zgartiradi, yangi so‘z yaratmaydi. Misol:

kitob → kitoblar

qizil → qizilroq

So‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar – so‘zlarni gapda boshqa so‘zlar bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Misol:

uy → uyimdan

bola → bolaning

Qo‘shimchalar o‘zak yoki negizdan keyin qo‘shiladi. Morfologik usul bilan hosil bo‘lgan so‘z va uning o‘zak qismlari ma’noda bir-biriga bog‘liq bo‘lishi shart. Misol: osh → oshpaz, gul → gulzor.

So‘z Yasash Usullari

1. Morfologik (affiksatsiya) usuli

O‘zak yoki negizga qo‘shimchalar qo‘shish orqali yangi so‘z hosil qilinadi:

O‘zak + qo‘shimcha: paxta → paxtakor

Qo‘shimcha + o‘zak: serdaromad

O‘zak + negiz + qo‘shimcha: bil-im-li

Qo‘shimcha + o‘zak + qo‘shimcha: nohaqlik

Bu usul ot, sifat, fe‘l va ravish turkumlariga xos.

2. Sintaktik (kompozitsiya) usuli

Ikki yoki undan ortiq so‘zning birikishi natijasida yangi so‘z hosil bo‘ladi:

Misol: toshbosar (tosh + bosar), temiryo‘l

3. Lug‘aviy-semantik usul

Bir turkumdagi so‘z boshqa turkumga o‘tadi va ma‘noni o‘zgartiradi:

Misol: Barno (sifat) → Barno (ot), To‘xta (fe‘l) → To‘xta (ot)

4. Abbreviatura usuli

Qisqartma so‘zlar hosil qilinadi: BMT, MDH, DAN.

5. Konversiya usuli

Bir so‘z turkumi boshqa turkumdagi so‘z o‘rnida ishlatiladi:

Misol: mard (sifat) → mard (ot) “odam” ma‘nosida.

So‘z Turlari

Sodda so‘zlar – bitta o‘zakdan tashkil topgan: kitob, yaxshi, majburan.

Yasama so‘zlar – so‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida hosil bo‘lgan: paxtakor, kitobxon, gulzor.

Qo‘shma so‘zlar – ikki yoki undan ortiq mustaqil ma‘noli so‘z birikmasidan tashkil topgan: toshbosar, temiryo‘l.

Juft so‘zlar – o‘zaro ma‘nosi bo‘yicha bog‘langan so‘zlar: ota-ona, yaxshi-yomon, tez-tez, kiyim-kechak.

Juft so‘zlar bir necha shaklda hosil bo‘ladi:

O‘zaro ma‘nodosh: baxt-saodat, zavq-shavq

Zid ma‘noli: katta-kichik, yaxshi-yomon

Yaqin ma‘noli: ota-ona, aka-uka

Takrorlash orqali: uzun-uzun, tez-tez, bora-bora

Biri mustaqil, ikkinchisi mustaqil emas: kiyim-kechak (Rahmatullayev.2003, 67-b).

Muhokama

So‘z yasalishi tildagi eng muhim hodisalardan biri bo‘lib, u lug‘aviy va grammatik boylikni yaratadi. Bu jarayon nafaqat yangi ma‘noli so‘zlar hosil qilish, balki so‘z turkumlarini o‘zgartirish va tilni yanada ifodali qilish imkonini beradi. Masalan, gul so‘zi o‘z-o‘zidan ot turkumiga mansub bo‘lsa, unga ko‘plik va kelishik qo‘shimchalari qo‘shilganda (gullar, gullarning, gullarga) turlanadi. Shu bilan birga, gul so‘ziga fe‘l yasovchi -la qo‘shimchasi qo‘shilganda (gulla) so‘z grammatik jihatdan boshqa turkumga o‘tadi va ko‘plik va kelishik qo‘shimchalarini olmaydi, balki tuslanadi. Bu holat kategorial o‘zgarish deb ataladi va so‘z yasalishi bilan grammatika o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

Morfologik usul bilan so‘z yasashda o‘zak va negizga qo‘shimchalar qo‘shiladi, masalan: bilim → bilimli, paxta → paxtakor, gul → gulzor. Bu usul so‘zlarning turkumini, lug‘aviy va grammatik ma’nolarini kengaytiradi. Morfologik yasaliş natijasida hosil bo‘lgan so‘zlar o‘zaro bog‘lanadi: oshpaz so‘zidagi osh- o‘zak va -paz qo‘shimcha orqali hosil bo‘lgan qism ma’no jihatidan bir-biriga bog‘liqdir. Shu bilan birga, morfologik usul sifat, fe‘l va ot turkumlarida keng qo‘llanadi, bu esa tilda so‘zlarning funksional moslashuvini ta’minlaydi.

Sintaktik usul (kompozitsiya) esa ikki yoki undan ortiq so‘zning birikishi orqali yangi so‘z hosil qiladi. Masalan: toshbosar, temiryo‘l, kitobxona. Bu usul so‘zlarning birikmalaridan farqli o‘laroq, ular tarkibida mustaqil ma’noli so‘zlar bo‘lsa-da, ma’nosi yaxlit bir birlikni tashkil etadi. Qo‘shma so‘zlarda hokim-tobelilik munosabatlari bo‘lmaydi, bu esa ularni so‘z birikmalaridan farqlash imkonini beradi.

Lug‘aviy-semantik usul so‘zlarni kategoriya bo‘yicha o‘zgartirib, yangi ma’noni ifodalash imkonini beradi. Masalan, Barno (sifat) → Barno (ot), to‘xta (fe‘l) → to‘xta (ot). Shuningdek, bir turkumdagi so‘z boshqa turkumdagi ma’noni ifodalashi mumkin: uzdi (ipni uzdi) → uzdi (orani uzdi), yetdi (manzilga) → yetdi (maqsadga). Bu holat tilning kontekstga moslashuvchanligini ko‘rsatadi.

Konversiya usuli ham shunga o‘xshash: bir turkumdagi so‘z boshqa turkumda ishlatiladi. Masalan, mard (sifat) → mard (ot) “odam” ma’nosida, yoki o‘qigan (sifat) → o‘zar (ot). Bu holatlar tilda so‘zlarning semantik va sintaktik moslashuvini kengaytiradi.

Abbreviatura usuli orqali qisqartma so‘zlar hosil qilinadi: BMT, MDH, DAN. Bu usul zamonaviy tilning tezkor ifoda vositasi sifatida tilga kiritilgan bo‘lib, u asosan ot turkumida qo‘llanadi.

So‘zlarning turli turlari ham muhokamaga alohida e’tibor talab qiladi. Sodda so‘zlar (kitob, yaxshi) bir o‘zakdan tashkil topgan bo‘lsa, yasama so‘zlar (paxtakor, kitobxon) qo‘shimchalar orqali yangi ma’noni ifodalaydi. Qo‘shma so‘zlar (toşbosar, temiryo‘l) esa ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zlardan iborat bo‘lib, ma’nosi yaxlit bo‘ladi. Juft so‘zlar esa o‘zaro ma’nodosh (baxt-saodat), ziddiyatli (katta-kichik) yoki takrorlash orqali (tez-tez, bora-bora) hosil bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan, so‘z yasaliş tilda lug‘aviy, grammatik va semantik boylikni oshiradi, kommunikativ ehtiyojlarni qondiradi, va tilni ifodali, moslashuvchan qilishda asosiy vosita hisoblanadi. Morfemalar va qo‘shimchalar yordamida hosil bo‘lgan so‘zlar nafaqat yangi ma’no beradi, balki tilda turkum o‘zgarishi va kategorial o‘zgarishlarni ham amalga oshiradi. (Qodirov, 2010, 95-b).

Natija. So‘z yasaliş tilda yangi ma’nolar yaratish, lug‘aviy va grammatik boylikni oshirish jarayonidir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, morfologik usul orqali o‘zak va negizga qo‘shimchalar qo‘shilganda yangi so‘zlar hosil bo‘ladi, ularning ma’nosi va shakli bir-

biriga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, paxta → paxtakor, bilim → bilimli, gul → gulzor. Bu jarayon so‘z turkumlarida o‘zgarishlar hosil qiladi, shuningdek, kategorial o‘zgarishlarni ham keltirib chiqaradi.

Sintaktik usul orqali esa ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zlar birlashib, yangi ma’noli qo‘shma so‘zlar hosil qiladi: toshbosar, temiryo‘l, kitobxona. Ushbu usul so‘zlarning semantik yaxlitligini ta’minlab, ularni so‘z birikmalaridan ajratadi.

Lug‘aviy-semantik va konversiya usullari tilda so‘zlarning turkumini va ma’nosini o‘zgartirishga imkon beradi. Masalan, sifat turkumiga mansub mard so‘zi ot turkumiga o‘tib “odam” ma’nosini bildiradi, yoki Barno (sifat) → Barno (ot). Bu holatlar tilning moslashuvchanligi va kommunikativ imkoniyatlarini oshiradi.

Abbreviatura usuli orqali esa zamonaviy tilning tezkor ifoda vositasi sifatida qisqartma so‘zlar hosil qilinadi: BMT, MDH, DAN. Bu jarayon faqat ot turkumiga xos bo‘lib, tildagi tezkor kommunikatsiyani ta’minlaydi.

Shu bilan birga, sodda, yasama, qo‘shma va juft so‘zlar orqali tilning struktur boyligi oshadi. Masalan, sodda so‘zlar (kitob, yaxshi) asosiy lug‘aviy birlik bo‘lsa, yasama so‘zlar (kitobxon, paxtakor) qo‘shimchalar yordamida yangi ma’nolar hosil qiladi. Juft so‘zlar (baxt-saodat, katta-kichik, tez-tez) esa takrorlash va antonim-monomik munosabatlar orqali lug‘aviy rang-baranglikni ta’minlaydi.

Natijada, so‘z yasaliishi nafaqat tilning morfologik va semantik strukturasi boyitadi, balki tilni ifodali, moslashuvchan va kommunikativ jihatdan samarali qiladi. Bu jarayon orqali tildagi so‘zlarning lug‘aviy va grammatik jihatlari o‘zaro uyg‘unlashadi, yangi ma’nolar va shakllar vujudga keladi.

Xulosa. Umumlashtirib aytganda, so‘z yasaliishi o‘zbek tilida yangi ma’nolarni hosil qilish, lug‘aviy boylilikni oshirish va grammatik strukturalarni diversifikatsiya qilishda markaziy ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, morfologik (affiksatsiya) usul orqali o‘zak va negizga qo‘shimchalar qo‘shilganda yangi so‘zlar paydo bo‘ladi. Masalan, gul so‘zidan gulzor, bilim so‘zidan bilimli, paxta so‘zidan paxtakor so‘zlari hosil bo‘lib, ular o‘z-o‘zidan lug‘aviy va semantik bog‘liqlikni saqlaydi. Shu bilan birga, bu jarayon so‘zlarning turkumini o‘zgartirishga ham xizmat qiladi; masalan, tasodif (ot) so‘zidan tasodifan (ravish) hosil bo‘lib, kategoriya o‘zgaradi.

Sintaktik usul orqali yasalgan qo‘shma so‘zlar (toshbosar, kitobxona) esa semantik yaxlitlikni ta’minlab, ma’noni kengaytiradi va bir nechta mustaqil ma’noli so‘zlarni birlashtirish imkonini beradi. Lug‘aviy-semantik va konversiya usullari so‘z turkumlarini o‘zgartirib, tilning moslashuvchanligini oshiradi; masalan, sifat turkumiga mansub mard so‘zi otga ko‘chib “odam” ma’nosini bildiradi. Abbreviatura va qisqartma usullari esa zamonaviy tilning tezkor ifoda vositasi sifatida faqat ot turkumida yangi so‘zlarni yaratadi (BMT, MDH).

Shuningdek, sodda, yasama, qo‘shma va juft so‘zlar tilda morfemalar va qo‘shimchalar orqali yangi shakl va ma’nolarni yuzaga keltiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu jarayon tilning lug‘aviy va grammatik boyligini oshiradi, so‘zlarning ifodaviy va kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu sababli, so‘z yasalishi tilda faqat yangi ma’no hosil qilish bilan cheklanmay, balki tilning morfologik, semantik va sintaktik tizimlarini rivojlantirishda ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. (Abdullaev, 2012, 59-b).

Natijada, so‘z yasalishi o‘zbek tilining rivojlanishi va boyitilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi, lug‘at va grammatik strukturani boyitishda, tilning ifodaviy va kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirishda bevosita rol o‘ynashi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.S. Rahmonov, B.Umurqulov. Hozirgi o'zbek adabiy tili - Toshkent-"O'qituvchi" 2003, 73-b.
- 2.Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2010, 67-b.
- 3.G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (fonetika). – Toshkent: O‘qituvchi, 1987
- 4.Asqarov Z. O‘zbek tilining morfologiyasi va so‘z yasalishi. – Toshkent: Fan, 2015.
- 5.Abdullaev T. O‘zbek tilida so‘z tuzilishi va ularning semantik o‘zgarishi. – Toshkent: Akademnashr, 2012, 59-b.
- 6.Islomov N. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2018.
- 7.Qodirov M. So‘z yasash usullari va qo‘shimchalar. – Toshkent: Sharq, 2010.
- 8.Rustamov A. O‘zbek tilida sintaktik va morfologik so‘z yasalishi. – Toshkent: Til va Adabiyot, 2016.
- 9.Xolmatov S. Tilshunoslik asoslari: Leksikologiya va morfologiya. – Toshkent: O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi, 2013.